

kitap tanıtımı

**ANTI-CHRISTIAN *POLEMIC* IN EARLY ISLAM, *ABŪ 'ĪSĀ AL-WARRĀK'S "AGAINST THE TRINITY"*,
edited and translated by David Thomas,
Cambridge University Press, Cambridge, 173, 1992.**

*Fuat AYDIN**

İslam dünyasındaki gayri müslimlere yönelik ilk eleştiriler doğrudan Kur'an kaynaklıdır. Bu yüzden de Kur'an'da, hem Hıristiyanlara hem de Yahudilere yönelik eleştirileri yoğun bir şekilde bulmak mümkündür. Kur'an'ın başlattığı bu yaklaşım zamanla müslümanlar arasında bir gelenek/edebi bir tarz haline almış ve birinci yüzyılda (İbn İshak'ın siyresindeki Hz. Peygamberin geleceğine yönelik göndermeler gibi) çok az olmasına rağmen ikinci yüzyılda artmış ve günümüze kadar varlığını devam ettirecek şekilde İslam kültürünün bir parçası haline gelmiştir. Konuyla alakalı kitapların bir kısmı biyografi kitaplarında ismen zikredilmesine¹ rağmen bunlar metin olarak günümüze kadar gelmemiştir. Ancak bir kısmı, aynı dönemdeki veya daha sonraki müellifler tarafından ya

* Sakarya Üniv. İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Yrd.Doç.Dr
¹ İbn Nedim'in Fihrist'inde yer alan ve bize kadar gelmeyen reddiyelerin bir kısmı Hıristiyanlara bir kısmı ise Yahudileri yönelik eserlerdir. Hıristiyanlıkla ilgili olanlar:
Dırar b. Amr (ö.ykş.ıx yy)'ın *Kitabu'r-Redd Ala'n-Nasârâ*
Ebu'l-Huzeyl el-Allaf (ö.840/41 ya da 816-17) *Kitabu'r-Redd Ala'n-Nasârâ*
Kitabu 'Ala 'Ammari'n-Nasrani Fi'r-Redd Ale'n-Nasara
El-Murdan. *Kitabu'r-Redd Ale'n-Nasârâ*,
Kitabu Ala Ebi Kurra'ti'n-Nasrânî
Ebu İsa el-Verrak (ö.861-62), *Kitabu'r-Redd Ale'n-Nasârâ'l-Kebîr*
Kitabu'r-Redd Ale'n-Nasârâ'l-Evsat
Kitabu'r-Redd Ale'n-Nasârâ'l-Eşğar, İbn Nedim, *Kitâb al-Fihrist*, ed. M.Ridâ-Teceddud, Tehran, 1971, s.216.

benzer konularla alakalı kitap kaleme alırken ya da söz konusu kitaplara reddiye yazmak maksadıyla yazılan eserlerde ya kısmen ya da bütün olarak günümüze gelme şansına sahip olmuşlardır².

Müslümanlar tarafından Hıristiyanlığa yönelik olarak kaleme alınan en eski ve en etkili metinlerden biri; hakkında bir takım suçlamalar dışında yeterli bilgi bulunmayan bir müellif olan Ebû İshak Muhammed Harun b. Muhammed el-Verrak tarafından kaleme alınmıştır. Onun konuyla alakalı çalışmaları, döneminde reddiye geleneği içinde eser kaleme alanlar tarafından yetkin bir eser olarak kabul edilmesine rağmen, heretik olarak mahkum edilmemesinin bir sonucu olarak kendisi tanınmaz bir hale geldiği gibi eserlerinden (kaynaklarda on dokuz eserinin adı zikredilir³) biri dışında kalanlar günümüze kadar gelme şansına sahip olmamıştır.

Bize kadar gelebilen ise, *er-Red alâ selâse fırak mine'n-nasarâ* adlı eseridir. Onun gelişini ise, yukarıda bazı metinlerin bize gelişin hakkında söylendiği gibi, kendisini reddetmek maksadıyla *Tebyîn Ğalat Muhammed b. Harun* adlı bir eser kaleme alan; Hıristiyan bir felsefeci ve aynı zaman da, Hıristiyanlığa karşı yapılmış olan saldırılar karşısında savunmacı özelliği ile de tanınan Yahya b. Adî'ye borçluyuz. Yahya metne ve onun içerdiği argümanlara yönelik detaylı cevaplar vermek maksadıyla onu kullanmış; bunları yaparken söz konusu kitaptan büyük miktarda alıntılar yapmış; bu alıntılar da, el-Verrak'ın metnin yeniden inşaaya imkan vermiştir.

Metni yayına hazırlayan David Thomas'ın çalışması bir giriş ile metnin edisyonundan oluşur. Giriş kendi içinde birkaç başlığa ayrılır. İlk başlık, "Erken Dönem İslamî Teolojik Araştırmalar"dır. Burada araştırmacı, aşağıda zikredilen hususlara yer verir.

Bu metni kaleme almaktan Ebû İsa el-Verrak'ın maksadı, Hıristiyan inancındaki noksanlarını expose etmek ve onların inançlarının tutarsızlıklarla dolu olduğunu göstermektir. Bunu o dönemin büyük üç Hıristiyan mezhebine

² Buna bir örnek olarak, Muhtedi Hasan b. Eyyup tarafından ihtidasının arkasından kardeşine yazdığı ve müslüman oluşunun gerekçelerini anlattığı uzunca bir mektup, İbn Teymiyye tarafından, *Cevâbu's-Sahîb li-men beddele dîni'l-mesîh* adlı eserinde tam olarak muhafaza edilmiştir. A.g.e., II, 312; III, 3

³ Bu on dokuz kitaptan on bir tanesi için bkz. İbn Nedim, a.g.e., s.216.

eleştirilerini yönelterek yapar: Bunlar, Nasturiler, Melkitler ve Yakubiler'dir. Bunu yaparken iki ana konu etrafında yoğunlaşır: Teslis doktrini ve insani ve beşeri karakterlerin Mesih'te birleşmesi. Enkarnasyon olarak isimlendirilen son bölüm, Fransızcaya tercüme edilerek A. Abel tarafından daha önce yayınlanmıştır (*Le livre pour la réfutation des trois sectes chrétiennes*, Brussels, 1949.). Birinci bölümü oluşturan *Teslis'e Karşı* olan bölüm ise burada edisyonu yapılan metni oluşturmaktadır.

Araştırmacıya göre, Ebu İshak'ın çalışmasının asıl değeri, saldırılarını desteklemek amacıyla kullandığı delillerde yatmaktadır. Ancak o, bu delilleri destekleyen şeyleri toplamakla yetinmez; konu hakkında farklı Hıristiyan yorumlarını da toplar. Bu yüzden de, delillerin çokluğu, polemğin gerektirdiğinden fazladır. Bunlar da, onun Hıristiyan öğretileriyle bizatihi ilgilendiğinin; onları tasvir etmekle, bu inançları eleştirme arasındaki belli bir ayırım yaptığını gösterir. Bu onun diğer çalışmalarında da takip ettiği usul ise, müslümanların onun eserlerini niçin mahkum ettiklerini bir şekilde açıklar görünmektedir. Çünkü, bu tasvirler muhtemelen yanlış anlamaya yol açmış ve onun heretik olarak kabul edilmesine sebep olmuştur.

Abbasi dönemi toplumu iki özellik göstermektedir ki, bunlar birbirleriyle tezat teşkil etmektedirler. Birincisi, yeni düşüncelere açıklık; ikincisi, yeni öğretilere karşı bir şüphe. Araştırmacıya göre, bu iki yaklaşımın birincisi, insanları rahat düşünmeye ve şekilsel şeylere bağlı kalmamaya götürmüş; ikinci özellik ise, bu tür insanların tavırlarından dolayı, zındık muamelesi görmelerine ve bazılarının ölümüne sebep olmuştur. Thomas bunlardan, Ahmet b. Hait'i örnek olarak verir. Kendisi, bir mütezilidir. Mutezili değerler olan *tevhid* ve *adl* ilkesin savunmak ve temellendirmek için temel kaynaklar yetmediğinde Hıristiyanlığın kaynaklarına başvurmuş ancak böyle yaparken de, başkalarının gözünde, heretik hale gelmiş ve bunu hayatıyla ödemiştir.

Ebû İsa'nın hayatına ayrılan birinci bölümün ikinci kısmında, hayatına gönderme yapanların onun hakkında birbirlerinden çok farklı şeyler söylediklerini; övenlerin yanısıra tehlikeli bir heretik olduğunu söyleyenlerin de bulunduğu zikredilir. Yazar, kaynaklarda hayatı hakkındaki bilgilerden hareketle onun yaşadığı dönemi tespite çalışır. Tam bir sonuç çıkarmak mümkün olmasa

da, 200/815 yıllarında teolojik tartışmalarla meşgul olduğu söylenir. Yine hayatı hakkında yazarların söylediklerinden hareketle, onun dinsel bağlılığının nelîği ortaya konmaya çalışılır. El-Verrak hakkına kaynaklar, şii, mulhid ve mecusi suçlamalarını yaparlar/naklederler. Bunlardan hareketle Thomas'ın vardığı kanaat şudur: Ebû İsa başlangıçta şii sempatizandır. Ancak buna karşılık, diğer dinlere karşı da büyük bir ilgi duymaktadır. Bu kendisinin düalist vb. olarak suçlanmasına yol açmıştır. Mutezileden etkilenmiş olarak, akli dini inançların ele alınmasında kullanmış; bu da, bazan islamın bir takım inançlarını bu çerçevede ele almasına yol açmış; bu tür yaklaşımlar da, onun dinin dışına çıktığını gösteren sıfatlarla değerlendirilmesine sebep olmuştur. Her türlü suçlamaya rağmen o, aşağıda da yer yer zikredileceği gibi, İslam kültürü içinde ve müslüman olarak hayatını devam ettirmiştir.

Bundan sonra araştırmacı, Ebû İsa'nın kitaplarını alfabetik sıraya uygun olarak ve kitapların bazısı hakkına kısa bilgiler de vererek on dokuz çalışmasını ismen zikreder. Arkasından bu bölümün bir parçası olarak Ebû İsa'nın Kur'an'a ve Peygamberliğin alametleri olan mucizelere yönelttiği (Maturidinin özet olarak naklettiği) eleştirileri değerlendiren müellif, Ebû İsa'nın bu tür şeylerin İslam'ın özü olmadığını, onun özünü Tanrı'nın aşkınlığının oluşturduğu ve bunun da bir şekilde insanlar için ulaşılabilir olduğu inancını taşıdığına dair kanaatini ifade eder.

Birinci bölümün üçüncü kısmında araştırmacı, ilk dönemde müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki teolojik tartışmaları ve bu bağlamda kaleme alınmış olan reddiyeleri ele alır. Bunu yapmaktan maksadı, muhtemelen Ebû İshak'ın çalışmasının diğerleri arasındaki yerini de göstermektir. Çünkü Ali b.Rabben, Cahız, Kasım b. İbrahim ve el-Kindî'nin konuyla alakalı çalışmalarını değerlendirdikten sonra, bunların Kur'an'da var olan Hz. İsa'nın tanrısal oğulluk üzerindeki argümanlarını takip ettiklerini, bu yüzden de, Ebû İsa'dan farklı olduklarını söyler. Ebû İsa'nın bir mülhid, mecusi şeklindeki nitelendirilmelere rağmen, ele aldığı konuda zikrettiği delillerden dolayı kendisinden sonraki insanlar tarafından isim zikredilmeksizin iktibas edildiğini özellikle; el-Bakillani *Kitabu't-Tevhid* ve Abdulcabbar b. Ahmet el-Hemadani el-Esedabâdi'nin *Muğnâ fî ebvâbi't-Tevhid ve'l-adl* adlı kitabı bağlamında göstermeye

çalışır. Müellife göre bu iki yazar, kendilerine özgü katkıları ve farklı ele alış tarzları olsa da büyük oranda Ebû İsa'nın eserinden yararlanmışlardır.

Birinci bölümün dördüncü kısmında ise, müellif kitabın yapısını ve içeriğini tartışır. İlk olarak bu metnin bize kadar gelmesini sağlayan Yahya b. Adî'nin *Tebyîn Galat Muhammed Harun* adlı kitabının el yazmalarından söz eder. Bu metinde yapılan iktibaslarda, Ebû İsa'nın kitabının tam olarak bulunduğunu gösterecek delilleri zikreder. Bunlar arasında özellikle, Yahya b. Adî'nin doğrudan reddini hedeflemediği konuları iktibas etmesini ve başka bir takım ayrıntıları da zikrederek burada bulunan metnin bütün metni içerdiği kanaatine götürür. Ebu İsa'nın metni burada iki kısımdan oluşur. Bunlardan biri Teslis diğeri ise, Enkarnasyona yönelik eleştirileri içerir. Müellif bu iki metni tek bir kitap olduğu ve Hıristiyanların iki temel konusu olan Teslisi ve Enkarnasyonu, temel Hıristiyan mezhepleri (Nasturiler, Yakubiler ve Melkitler) tarafından takdim edilen şekliyle reddi hedeflediğini kabul eder.

Ana bölümün adı; al-radd 'alâ al-t-teslis, al-cuzu'l-evveel min kitâb er-redd 'ale't-teslî firaq min en-naşârâ (Teslisin Reddi, Üç Hıristiyan Mezhebinin Reddinin Birinci Kısmı) başlığını taşır. Bu bölüm el-Verrak'ın ismi zikredilen metninden oluşmaktadır.

Ebu İsa kitabında teslisi nasıl ele alacağını ortaya koyarak başlar: Teslis hakkındaki öğretiler 1-8. paragraf); söz konusu inancın kökeni (13.paragraf); Mesih'in doğası ve onun çarmıha gerilişi (14. paragraf vd.). Bundan sonra Teslise yönelik eleştirilerini üç ana bölüme ayırır: Birinci bölümde, yukarıda zikredilen üç mezhep tarafından temsil edilen yorumları inceler. Bu konuya, Nasturiler ve Yakubilerle başlar; sonra Melkitlere döner (16-69). İkinci kısım; öz ve uknum rasındaki ilişkiye ayrılır (70-125). Üçüncü kısım, uknumların kendileri ve onların farklı özellikleri üzerinde yoğunlaşır (126-150). Buradaki her paragraf Ebu İsa'nın muhaliflerinin doktrinlerini çok iyi bildiğini ve onları nasıl çalıştığının birer göstergesi olarak kabul edilebilir.

Ebu İsa, ortaya koyduğu çalışma ile, Hıristiyanlığa bihakkın vakıf olduğunu gösterir. bu kitabından bu kadar iyi bildiği Hıristiyan inancı hakkındaki kaynaklarını da çıkarmak mümkündür. Bunlar; şifahi ve yazılı kaynaklar olarak belirlenebilir. Şifahi kaynakları da, onun Hıristiyanlarla tartışmalarından elde

ettiği bilgiler ve bizatihi Hıristiyanların inançlarını kendisine anlatması şeklinde ikiye ayrılabilir. Yazılı kaynaklarının başında ise, kendi kitabı *makâlâtü'n-Nas ve İhtilafubum* gelmektedir. *Red* adlı bu kitabının ana kaynağı daha önce kaleme almış olduğu yukarıdaki kitabıdır.

Ebu İsa Hıristiyan teslisine yönelik bu kitabında bu inanca yönelik eleştirilerini iki tür delil getirerek ortaya koymaya çalışır: Birincisi, söz konusu edilen mezheplerin belli bir konuyla alakalı savunmalarındaki tutarsızlığı tespit etmeye çalışır ve sonra da bunu, muhaliflerine yöneltmek onları, temel inançlarına zıt olan bir sonuçla karşı karşıya bırakmaya çalışır. Bu tür bir argumantasyon “bu onların prensiplerine zıttır”, anlamına gelecek kullanımlarla sona erer (bunu metnin her yerinde görmek mümkündür; mesela bkz. 17., 21., 23. paragraf gibi). İkinci tür argumantasyon şekli ise; hususi bir savunmanın mantıkla, sağduyuyla ve hiç kimsenin reddedemeyeceği aklın açık prensipleriyle çelişik olduğunu göstermeden oluşur (bunun için bkz. 88. paragraf).

Araştırmacı, Ebu İsa hakkında ileri sürülen ve onu islam dışı göstermeye yönelik suçlamalara rağmen; onun bir din olarak islama bağlılığını gösteren ve tek bir tanrıya inandığının (1.paragraf) delillerini *er-Redd* adlı çalışmasında görmek mümkündür (mesela, *ve ene mübtediun fi'n-nakdi aleyhim in şaállahu teâlâ, ve billahi zîl'havl ve'l-kuvveti ve esteînu* 15.paragraf) der. Onun İslama bağlı oluşunun bir diğer göstergesi de, Hıristiyanlara yönelttiği eleştirilerde, sahip olduğu zihinsel mantelitedeki, İslam kültürünün etkisidir (bunu özellikle Hıristiyanların Hz.İsa hakkındaki inançlarına yönelttiği eleştirilerini, Kur'an'ın çizdiği çerçeve içinde yapmasında görmek mümkündür). Ancak bu etki, onun ele aldığı konuyu tarafsız bir şekilde ele almasına engel olacak kadar belirleyici olmaktan uzaktır.